

BRZUCH (427) *sb*

brzuch *m* (403), **brzuch** *n* (7), brzuch *a.* brzucho (17); brzuch : brzucho : brzuch *a.* brzucho *SeklKat* (1 : 1 : -), *HistAl* (1 : 1 : 2), *ZapWar* (1 : 1 : -), *SienLek* (33 : 1 : -), *KochPs* (3 : 3 : -); brzuch *a.* brzucho *OpecŻyw* (3), *TarDuch*, *BielŻyw* (2), *MiechGlab*, *WyprKr*, *KwiatKsiąż*, *SienLekAndr*, *BielSat* (2), *MWilkHist* (2), *SkarKaz*.

sg N brzuch (94). ◇ *G* brzucha (74). ◇ *D* brzuchowi (33). ◇ *A* brzuch (103), brzucho (3); brzucho *KochPs*; brzuch : brzucho *ZapWar* (1 : 1), *SienLek* (9 : 1). ◇ *I* brzuchem (32); -em (4), -(e)m (28). ◇ *L* brzuchu (57). ◇ *pl N* brzuchy (3) *RejKup*, *RejWiz* (2), brzuchowie (2) *SkarŻyw*, *WujNT*. ◇ *G* brzuch(o)w (3). ◇ *A* brzuchy (14), brzucha (4); -y *KrowObr* (2), *BielKron* (2), *RejAp*, *RejPos*, *RejZwierc*, *StryjKron*, *CzechEp* (2), *WerGość*, *BielSen*; -a *SeklKat*, *HistAl*; -y : -a *KochPs* (2 : 2). ◇ *I* brzuchy (2) *BielKron*, *BielKom*, brzuch(a)mi (1) *WyprKr*. ◇ *L* brzuchach (2); -ach : -äch *PaxLiz* (1 : 1).

Sł stp, *Cn* notuje, *Linde XVI – XVIII w.*

1. Część tułowia człowieka i zwierząt ograniczona kośćmi miednicy i przeponą; jama brzuszna; narządy trawienne; żołądek, jelita; *venter* *Murm*, *Mącz*, *Calag*, *Calep*, *Cn*; *alvus* *Mymer*¹, *Mącz*, *Calep*, *Cn*; *aqualiculus*, *intestina* *Mącz*, *Cn*; *stomachus* *Mącz*, *Calep*; *gaster*, *uter* *Mącz*; *uterus* *Calag*; *abdomen*, *aqualicus*, *interanea*, *pantex*, *praecordia* *Cn* (424) : *March*¹ A4v [2 r.]; Ale brzuch kiedy się zágrzał/ Figi z vkropem wymiotał. *BierEz* A2v, Bv, R2 [5 r.]; *OpecŻyw* 126v; y nyezadalem yemu dw krwawych ran wlicze y wbrzuch klotha *ZapWar* 1550 nr 2670, 1522 nr 2282; *Murm* 57, 102; *Mymer*¹ 21; *TarDuch* A3; tym dziecięciu brzuch ftwardziały okładać *FalZioł* I 62d; Trunku ku odmiękczeniu brzucha nieprzyimuy *FalZioł* V 45v, I 6a, 156a, b, III 19c, IV 15a, 39c (38); *BielŻyw* 31; *GlabGad* D6v, P5 [2 r.], P5v [2 r.]; *March*² D4v; *MiechGlab* 63; *KłosAlg* A3v; Mroz ćifnie/ w brzuchu przemiera Wlazwífy w kierz więc tarnki zbiera *RejRozpr* H2, I3v; (*did*) Kupiecz powiada yż mu się nawfzem wlfzyło (-) Abych miał brzuch nicz nieczuyę *RejKup* r4, c8v, bb2v, Ccv, cc6; Smokowie [...] fzli podniozfłzy brzuchá fwe á rozdziwiwfzy páfzczęki *HistAl* H6, I5v, L2v; *MurzNT* *Matth* 15/17; *KrowObr* 98v; Ano im wifzą brzuchy z onymi podbrodki/ Co ie tám wytuczfy fnađż wáfzemi fnopki. *RejWiz* 161, 4v, 13, 48v, 66v, 98 (8); *Leop* 4.*Esdr* 15/35, *Prov* 20/30, *Thren* 1/20; OPát k miáfytu k wieczoru iechał s sílnym brzuchem *RejFig* Bb, Aa2, Aa4v, Bb [3 r.], Dd8v; *RejZwierc* 22, 140; To co się theż po brzuchu włoczy máiąc cztery ábo więcęcy nog między gáđzinámi [...] tych wy ieść nie będącie *BibRadz* *Lev* 11/42, 2.*Mach* 14/44; iż gdy przedęń [*krolika*] ktory [*poddany*] ma przyść/ muśi kłęknąć ná ziemię/ á potym leść ná brzuchu miecąc ziemię záfię *BielKron* 450v, 2, 147, 192, 242, 444v (8); *KwiatKsiąż* D2v; Mihi iam dudum inanitate intestina murmurant, Kruczy mi w brzuchu. Ozywa mi się brzuch. *Mącz* 238a; *Nautilus*, Nieyáki rodzaj ryb brzuchem wzgóre pływájących. *Mącz* 243a, 7b, 13b, 100a, 142d, 285d (16); Ponieważ żefmy iuż rozmowę mieli o żołądku/ ielitach/ co welfpoł trzewámi miánuią/ á wlfzytko brzuch chowa *SienLek* 100v; Kto ma glifty álbo robaki w brzuchu *SienLek* 103v; Gdy Koniowi brzuch óciecze álbo téż fpuchnie *SienLek* 172, 11v, 22v, 61, 186, S2 (24); *SienLekAndr* a3; *GórnDworz* Qv; *HistRzym* 25, 78v; *BielSat* C2; Ano mu fyropy w gárdło leią [...] w żołądku máćaią/ áno mu w brzuchu pełno á w miefzku nic nie máfz. *RejZwierc* 59v, 20, 62, 231b, [233]b, 237d; *BielSpr* 4 [2 r.]; *BudBib* *Job* 15/2, *Prov* 20/27, 30, 2.*Mach* 14/44; *CzechRozm* 168v, 263v; *ModrzBaz* 52; *KochPs* 22, 86; *SkarŻyw* 188, 558, 559; *MWilkHist*

E3, E4; á Pipiná Xiążę poimawłzy rośproli mu brzuch *StryjKron* 295, 134, 677; *KochPhaen* 6,8,13, 15,18; w brzuchu także iáko w becźce kifa? *WerGość* 226; *BielSen* 7; *PudłFr* 4; Stomachus – Zoładek, brzuch. *Calep* 1008b, 1029a, 1109a; *LatHar* +9, 585; *WujNT Matth* 12/40, 15/17, *Mar* 7/19, *1.Cor* 6/13 [2 r.], s. 860, *Apoc* 10/10; *KlonKr* F3; *PowodPr* 79; *SkarKaz* 204b; *PaxLiz* C4v, D [2 r.], E3v [2 r.]; *KlonWor* 5.

W charakterystycznych połączeniach: *brzuch ciasny; cielesny, głodny* (2), *kosmaty, mały, mięszy, niemaly, ociekły, odwiesisty, opuchły* (3), *otyły, pełny, podługowaty, prozny, silny* (2), *spuchły, stwardziały, tęgi, tłusty* (5), *wielki* (4), *zgniły* (2); *brzuch ociecze, puchnie* (2), *wisi* (2); *brzuch odmiękczać, (wy-)rozparać* (2), *rozproć; na brzuch(u) się czołgać, lec, leźć, przyłożyć, przykładać* (3), *smykać się; po brzuchu się włoczyć; w brzuchu buka, kruczy, przemiera; brzucha cieczenie, ociekłość, odmiękczenie, puchnienie.*

Przysłowia: A iáko łtára przypowieść/ iż pilnemu łudze zówždy rofcie guz ná brzuchu/ á leniwemu ná grzbiecie. *RejZwierc* 26, 221v, 222.

iż kto ma tłufty brzuch ten łie nie wiele vczy *GlabGad* K5, P5v.

WujJudConf 243v; Nie ma głodny brzuch vřzu *KlonWor* **2v.

Włfelka poflugá brzuchowa/ do brzuchá wchodzi y wbrzuchu łie chowa. *March*¹ A4.

iż w tey łkorze w ktorey chodzimy/ iedno ieden człowiek y ieden brzuch *RejZwierc* 20.

Toć brzuchowi zdrowo/ co vřtom áłbo gárdłu łmáczno *SienLek* 16v.

Craffus venter craffum facit ingenium, może thak kto chce rozumieć krafný brzuch krafný czyni rozum etc. *GlabGad* P5v.

Molestus interpellator venter, Trudny gábácz brzuch. *Mącz* 229b.

Frazy: »brzuch się (s)puka, spada« [*szyk zmienny*] (3): Myłł błędźj/ Brzuch łię chce pukać Trzebać Pawle rady łfukać *RejKup* q2v, R; *BielKom* Fv.

»brzuch [*kogo*] ruszył«: Idąc tedy brzuch go ruřzył/ By go vlzyć vřsieć mułł. *BierEz* D3v.

»brzuch spadł, złaczał« (2): Poniewáłz mi brzuch złaczał/ miękuchny iák kępká *PaxLiz* E3v, C4.

Zwroty: »brodzić, jeździć do brzucha« [*szyk zmienny*] (3): *BibRadz* 4.*Esdr* 15/35; łzli [*rycerstwo*] zá nimi [*Tatarami*] łłakiem ich torowánym/ á oni do brzuchá w łniegu brodzili *BielKron* 401v; Z niemocnymi kołmi nie ieźdź głęboko do wody/ tylko do brzuchá *SienLek* 187v.

»w brzuch (w)łać, brzucha dolać« (3): Brácie nápoły łzáleię/ Kiedy brzuchá nie doleię *RejZwierc* [233]; *WerGość* 227, 269.

»na brzuch leżeć«: Vgoniwłły z szkápi z łkoczy [...] Więć gwıźdze á nábrzuch lezy A szkápá do domu bieży *RejRozpr* H2.

»brzuch(-o) nadać, obciáżyć, rozepřeć, brzuch się nadmie« [*szyk zmienny*] (9): *FalZioł* IV 39c, V 65v; Slotky [*trank*] znać iż moczy niema Telko ze my brzuch odyma. *RejKup* Lv; *RejZwierc* 136; *BielSpr* 49v; *RejZwierc* 98 [3 r.], 142.

»(o-) natkać, napelnić, nakłásć brzuch, natkanie brzucha« [*szyk zmienny*] (21): A natká brzuch áż do łfyje Sucho jadł/ wiecz mokro pije *RejKup* r6v, Cc; *MurzNT Luc* 15/16; *RejWiz* 30, 51; *RejZwierc*

73, 140v; *RejAp* AA6v, 102v; *RejPos* 70v; *HistLan* E4; *RejZwierc* 98, 132, 157v, 158, 164v, 221v; *WujJudConf* 190; *BudNT Luc* 15/16; *WerGość* 221; *WujNT Luc* 15/16.

»na brzuch sobie pluć« (5): Sápi [stary człowiek] Chrapye/ á káfzle/ ná brzuch łobyie pluie/ A gdy kęs w gębę włoży/ puł godziny żuie. *RejWiz* 92v, 117v, 167; *RejZwierc* 3v, 62.

»brzuch próżnić, wypróżnienie brzucha« (2): *FalZioł* V 35; boć on [wilk] pośpoliście ná kępie álbo też ná krzu rad brzuch próżni *SienLek* 99.

»brzuch przeczyścić«: Tego czału brzucha przeczyłć/ á krew z nog pułzczay. *FalZioł* V 46v.

»rozwalić, wywalić, rozwalony brzuch« [szyk zmienny] (5): Leży rozwáliwłzy brzuch myfli álbo brząka/ Ledwe áż fie ieść záchce toż iáko wieprz krząka. *RejWiz* 6v, 167, 174v; *Mącz* 278d; *RejZwierc* 159v.

»rozwiązać brzuch«: By proznuyacz niedzełał nicz Iedno rozwiawłfy Brzuch picz *RejKup* cc3v.

»brzuch(a) schudzić, skrocić« (3): *BielSat* G3; *BielSen* 16; gdyżci dla tego Pan Bog brzuch y gárdło fkroćił/ y fkromną miárkę pićia y iedzenia poštáwił *WerGość* 241.

»brzuchem się śmiać«: Y mowili miedzy łobą/ Brzuchem fie śmieie á nie gębą *BierEz* Bv.

»trzeć brzuch jako szkapie na rupie, robaki« [szyk zmienny] (3): *RejZwierc* 61v, 194; A ták z tego łzkárádnego opilśtwá/ przychodzić káždy muśi do zdrowia nieśpofobnego [...] więc mu trą brzuch iáko łzkápie ná robaki *WerGość* 235.

Wyrażenie: »brzuch jako pudło« (4): Oczy nogi zápuchły/ á brzuch iáko pudło *RejWiz* 15 [*idem RejZwierc* 122v, *WerGość* 243]; *RejZwierc* 122v; *RejZwierc* 59v; *WerGość* 243.

Zestawienia: »boleść, darcie, gryzienie itp. brzucha, w brzuchu, boleć na brzuch; brzuch boli, w brzuchu gryzienie« (7 : 4): *FalZioł* I 69c, 143b; *Mącz* 180d; Gdy też ma w brzuchu gryżenie Może tym mieć odelżenie. *SienLek* 99v, 98v, 99v, 107v; *SkarŻyw* 373; *Torminalis* — Boliefcz brzucha cziniąci. *Calep* 1074a, 165a, 448a, 1011b.

»płynienie brzucha«: korzeń y nafienie iego [grzybienia] płynienie brzucha zatwarza *FalZioł* I 92c.

»brzucha purgacyja«: Też fie przydawa odchodonym [brzemiennym]/ ktore zbytnią bierzą brzucha purgacją przed czwartym á po łiodnym miełiaczu. *FalZioł* V [30].

Szereg: »żywot a(ł)bo brzuch; brzuch, żywot« (6 : 1): *MurzNT Matth* 15/17; *Mącz* 420b, 509d; O żywoćie álbo Brzuchu: tudżież o trzewnym á o ielithnym bolu *SienLek* 98v, 99; *Calag* 61a; *Calep* 57b.

Wyrażenie przyimkowe: »z brzuchem, z brzuchy« (2): Aby cie nie vwodziły/ Słowá ludzi grubych z brzuchy *BielKom* E8, E6v.

W przem (16) : A cziankięgo brzucha trzeba. Kiedy fie ktho chce tam [do nieba] wczifnąć *RejKup* q3; Bo s onym brzuchem nawieky Czoż go był pliotkami natkał Pewnie by był wpiekle zołtał *RejKup* r4v; Gębá woła iefzczé náley/ Brzuch fie nie chce ciągnąć dáley *BielKom* E8; *RejWiz* 30v; *RejZwierc* 237v; Słowá obwadzce [...] z łtępuią do wnętrza brzuchá. *BudBib Prov* 26/22; vpáđło páńłtwo Greckie/ ktore było brzuchem y biodrámi miedziánymi *CzechRozm* 168v; *SkarŻyw* 592; Ia nic: á ty złtąd brzuch winá wynieśiefz. *PudłFr* 39; Dułzá moiá rowno z prochem złożoná iefł: á brzuch moy przyfechł do źemie. *LatHar* 612; choć onemu [dom] w brzuch łzedł, Przedsię tám wniść nie może ociec y zmieśćić fie Gdy przyiedzie *CiekPotr* 34.

Wyrażenie: »bezdenny, niepohamowany brzuch; brzuch nienasycony, niesyty« (3 : 2): *Leop Prov* 13/25; Ktorych ty chćiwé bezdenné brzuchá Z wielkiego karmiřz ziemřkiego ruchá *KochPs* 22, 115; Chryřtus Bog nářz/ nienářycony brzuch piekielny przebiř *Skarřyw* 399; *KlonWor* 45.

Przen (87) :

a) *pogardl. Jedzenie i picie (jako przyjemnořć, rozkosz zmysłowa); obřarstwo i opilstwo; dobra doczesne, dostatki, bogactwo; abdomem, ingluvies Cn (81) : BielKom* E8; ktorzy lię zábawiáią około rzetzy ziemřkich/ y tych ktore do brzuchá naleřą *KrowObr* 99; to mieyřce [*Pisma řwiętego*] ku řwemu pořyřtkowi y brzuchowi wywráćacie y ćiągniećie. *KrowObr* 180; y s řwey głowy/ to coć lię zda pořyřtetznego brzuchowi twemu powiedářz. *KrowObr* 182v, 99, 178v, 187v, 194; *RejWiz* 15; *Leop* 3.*Mach* 7/9; *Mqcz* 295b; *RejAp* 25v; Zář tho rzecz winna dla brzuchá márnego/ Dáć lię řprořnie zwieřć s řtanu poććiwego. *Rejřwierc* 218, 218; *BudBib Prov* 13/25; ále myřł twoiá do řwiátá y brzuchá przywiázaná ieft. *Skarřyw* 453, 298; Parasitor — Podbyá bebenka [= *schlebia*] dla brzucha. *Calep* 754b; *GostGospSieb* +2v [2 r.]; *WujNT* 860; w Niedřiele y w řwięćá więcey zabaw řwieckich máiá/ [...] kwoli brzuchowi y zbyřtkom řwym *PowodPr* 51; *KlonWor* 27 [2 r.].

Fraza: »bog(iem) jest brzuch; brzuch za boga mieć, poczyćáć; bog brzuch, pan brzuch« [*řzyk zmienny*] (17): takowych ieft dořřyc ktorych Bog ieft ich řłuyřy brzuch *SeklKat* R2v; *MurzHist* T3; *KrowObr* C3, 77v [2 r.], 98v, 240, 242v; *Leop Philipp* 3/19; *BibRadz Philipp* 3/19; *RejPos* 346; Dla páná brzuchá páná řák hoynego/ Siřá nam ginie czo ieft przyřtoynego. *Rejřwierc* 218, 63; *RejPosWstaw* 44; *WerGořć* 203; *WujNT Philipp* 3/19, Xxxxx3.

Zwroty: »(nie Krystusowi, Bogu, ale) brzuchowi słuřyć« [*řzyk zmienny*] (14): Epikurow vrřędniku [*do Bachusa*] Co iedno řłuyřřz brzuchowi *BielKom* F; nie Pánu Kryřtuřłowi řłuyřą/ ale řwemu brzuchowi *KrowObr* 240, 98v [2 r.], 240; *OrzQuin* Aa3v; *WerGořć* 205; *CzechEp* 102; *ReszList* 178 [2 r.]; ciářu řłuyřą á brzuchowi řwemu *Kołakřzczęřł* A4; *WujNT* s. 520, *Rom* 16/18, s. 575.

»(o) brzuch(u) się starać, myřłeć, przekłádać; brzuchowi řolgować, ořłdować« [*řzyk zmienny*] (8): A ták wořł miernoć řwá záchowáć/ Niř brzuchowi bez miáry ořłdowáć. *BielKom* Fv; *BielKron* 334; *RejAp* 12; *BielSpr* b4; *Skarřyw* 346; iuř taki řwowlunik nie myřłi ni o czym inřzym/ iedno o brzuchu. *WerGořć* 214, 241; *ArtKanc* M17.

»brzuch(a) (u)tuczyć, pařć, natkanie, w brzuch włoyřć *itp.*« [*řzyk zmienny*] (14): *SeklKat* A4v; *RejKup* q3; *LubPs* S3v; *KrowObr* 183; *Leop Ps* 16/14; á k woli nářkánia mizerneho brzuchá řwego ořřtępujemy á przyimy řie imieniá Páńřkiego. *RejAp* 25v; *GórnDworz* Q8; *RejPos* 168v; *BudBib Ps* 16/14; *KochPs* 18, 79; iř brzuchy ich dobrze zaduřnym chlebem [*mszał*] tuczy *CzechEp* 44, 50; *KlonWor* 33.

Wyrażenie: »rozkosz brzucha«: Rořkofzy teř brzucha ani chce [*ubostwo*] ani moře *Bielřyw* 93.

Zestawienie: »bogini brzucha« = *Cerera*: Cererę boginiá brzuchá być powiádařz *HistAl* Kv.

Szeregi: »brzuch i ciało; ciało a brzuch« (1 : 1): áby ćię náuczyřł więcey řię o duřęę/ niřli o brzuch y ciářo řtáráć. *WerGořć* 241; *Kołakřzczęřł* A4.

»brzuch i rozkosz« (2): iáko wy piřłmo řwięte wykłádaćie/ wywráćacie/ y ná wářze brzuchy/ y rořkofzy/ gwałtem ćiągniećie *KrowObr* 224v, 1v.

b) *Żarłok, obżartuch, pijak; łakomca; pasibrzuch; brzuchacz; liguritor, abliguritor, venter Mącz (6) : RejKup cc6; Liguritor et abliguritor, Strawcá/ Utrátny żarłok/ Pyanicá/ brzuch/ bęben. Mącz 193c, 483c.*

Wyrażenia: »leniwy brzuch« (2): *SkarŻyw 22; Ná křztakt beřtiy żywiący/ leniwi brzuchowie [ventres pigri], WujNT Tit 1/12.*

»rozpieszczony brzuch«: nie trzebáć iuż będzie oliwek/ limonij áni kápárow dla przyřmákov/ iáko onemu domá leżácemu á rořpieřczónemu brzuchowi. *RejZwierc 26.*

a. *Narząd u kobiet i samic ssaków, w którym rozwija się płód; łono matki; brzemiennosc, płód (12) : Potym gdy się [psica] ořzczeniá/ A iuż brzuchá prozna byá BierEz M3; á czały rok w brzuchu zrzebię nofi [osieř] FalZioł IV 4b; kobyła [...] aczkolwiek iuż pocźnie w brzuchu, przedię z łamczem obczuie FalZioł IV 10a; iž žiemiá będąc iákoby brzuchem tego řwiátá/ w się biorąc/ á z siebie zás wydawáiąc SienLek V3; RejZwierc 7; (řkoro wyřzli) z brzuchá mowiá kłamřtwo BudBib Ps 57/4 [5], Os 9/11.*

Wyrażenie: »pożegnany płód brzucha« = *Dziecię Jezus: Pożegnana ty miedzy wřřfemi paniámi/ ij požegnany plod brzucha twęgo. OpecŻyw 11.*

peryfr. »owoc brzucha« = *potomstwo: A Iezuřa požegnanęgo owotz brzucha twęgo/ nám po řkonaniu żywota tego vkaž. OpecŻyw 190v.*

W przeni (2) :

Wyrażenia: peryfr. »sklep brzucha« = *łono matki: Wřpomni řobie ná pirwřzy gmách mieřkńania ięgo [człowieka]/ Gdy bywa w řklepie zámknion brzuchá řmięrdzącego RejWiz 87v.*

peryfr. »rozkosz brzucha« = *potomstwo: choć by (mogli) rodić/ tedy ia wybiję rořkořzy brzucha [desiderabilia uteri] iych. BudBib Os 9/16.*

Przeni: Linia żeńska, kądziel (1) : A ták/ nie zá mieczem řzły dobrá/ lecz zá brzuchem: Co řię dźiało máćierze niepocześney duchem. KlonWor 63.

2. *Wyprawiona skóra zwierzęca pochodząca z części brzusznej; futro (3) :*

Wyrażenia: »brzuchami podszyty«: *HAzuka. Teleti czarnei ze zlotem nie wzorziřtey. brzuchamy řiřziemy podsziřta WyprKr 77.*

peryfr. »szkapi brzuch« = *bęben (2): RejZwierc 102v; á gdy mu do tego w koži rok [...] zágráią/ y w řzkápi brzuch kiymi zábębnáią/ to on dopiero áž ná łbie/ choć kárku tobie náruřzy/ dotáńcuie. WerGość 235.*

Synonimy: 1. cerewizna, żołądek, żywot; a. łono, żywot.

Cf BRZUCHOCHODNY, BRZUCHONOS